

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРІЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 6

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1895–1900)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2004

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник Мирон КАПРАЛЬ
Передмови — Я.ДАШКЕВИЧ, М.КАПРАЛЬ

Автори коментарів: М.Бандрівський, С.Білокінь, В.Брехуненко,
М.Капраль, Я.Книш, П.Кулаковський, О.Мельник,
Я.Мельник, Ю.Мицик, О.Моця, С.Панькова,
О.Русина, А.Тимошенко

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-367-4 (т. 6)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2004
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2004
- © Передмови Я.Дашкевич, М.Капраль, 2004
- © Коментарі, автори, 2004

РОЗДІЛ IV

ОГЛЯДИ,
РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ

НОВІ РОЗВІДКИ З ІСТОРІЇ ДАВНЬОЇ РУСИ

Д.Я.Самоквасов — Исследования по истории русского права, вып. I, Москва, 1896, с. XVIII+107+34.

П.Филевич — История древней Руси, том 1: Территория и население, Варшава, 1886, с. X+383.

Русские юридические древности, том второй. — Власти, вып. II: Советники князя, В.Сергеевича, СПб, 1896, с. VIII+337—618.

Fr. Rawita-Cawronski — Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. w zarysie. Львів, 1896, с. 224.

История Смоленской земли до начала XV ст. Монография П.В.Голубовского, К., 1895, с. III+334+II+таблица й мапа.

В.Е.Данилевич — Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст., К., 1896, с. XVII+260+таблица й мапа.

I

Історія давньої Русі розроблюється з рідкою й неустанною енергією ученими різних національностей; кождий рік приносить серію розвідок то більш спеціальних, то загальнішого характеру, і ми, уділяючи в бібліографічній відділі кожної книжки нашого видавництва кілька сторінок новинкам сієї літератури, хочемо тут поговорити трохи ширше про кілька праць більших обсягом і загальніших змістом з історії чи то давньої Русі взагалі, чи то поодиноких земель держави Руської. Ми оглянемо їх, ідучи від загальніших до більш спеціальних.

Автор першої з названих вгорі книжок* — давніше варшавський, тепер московський професор історії руського права, не раз в своїх розправах застановлявся над початковими часами руської історії. Видана тепер книжка служить вступом до дальших спостережень в сій сфері.

Автор виходить з тієї гадки, що сучасна наука історії руського права, викинувши з своєї сфери передісторичні часи Русі й обмежившись для початкових часів "Руською правдою" й Початковою літописсю, безпотрібно зменшила свою сферу і втратила ту важну поміч, яку могло дати для пізнання права давньої Руської держави знання права часів передхристиянської Русі; самі ж джерела давнього руського права не вистарчають, і тому за браком матеріалу фактичного з'явилися ріжнорідні теоретичні комбінації, що самі себе відкидають і побивають. На доказ сього автор, по коротких загальних увагах про науку історії права руського (і російського — по звичайній схемі, що про неї говорили-сьмо) і про історію науки історії права взагалі переходить ріжні теорії й доктрини про громадсько-політичний устрій і право давньої Русі часів передхристиянських, вводячи їх до двох категорій — в першій розвивається теорія Арістотеля* про початковий

переддержавний етап родинно-родовий, в другій — Гегелева трійця: родина — суспільність — держава. Сей перегляд закінчує автор виводом, що в науці історії руського права панує цілковитий хаос, а всі доктрини мають цілком теоретичний характер, представляють собою гіпотези, не оперті на фактичній основі. В противність їм висловлює він свої гадки, як дійсно виглядає суспільно-політичний устрій руських народів в часи передхристиянські, які джерела має наука для пізнання його окрім Початкової літописі і який метод має бути прибраний для користання фактами порівнянної етнології й соціології.

Треба признати, що в докорах, зроблених автором ріжним теоріям за довільність і нефактичність, є багато правди, хоч в зробленій ним характеристиці і систематизації не з усім можна згодитись: автор, напр., двох гегеліанців — Нікітського і Чичеріна* заніс до двох цілком ріжних категорій; посередні теорії родинної громади не виставлені, власне, як щось середне між скрайніми поглядами; задружну теорію автор занадто легко позбуває, виказавши лише, що задругу занадто натягають, розширюючи до обсягу верви, погосту etc. Цілком справедлива його гадка, що безпотрібно викидається з науки період передхристиянський: закиди теоріям “порожнього місця”, на якому витворюється Руська держава, робились вже й давніше, але не стратили своєї користі й досі. Але тут, власне, починається ряд питань позитивних: які джерела і який метод мають послужити до пізнання устрою передхристиянських часів, і тут повстають деякі труднощі.

Автор вичисляє такі джерела до сього (с. 94—95): окрім метаполітики і традицій Початкової літописі до сього мають послужити — 1) матеріал археологічний, що має показати стан економічний і культурний руських народів в часи передхристиянські; 2) оповідання чужосторонців про побут народів Східної Європи, “що увійшли в склад київської держави X в. під іменами русі і слов’ян, але відомих в європейській історії здавна під іншими іменами, а визначення їх становить одну з задач науки; 3) пережитки передхристиянські в пізніших часах; 4) студії мов інших слов’ян вияснять праслов’янську термінологію правно-політичну; 5) порівнянна соціологія й етнологія дає аналогії з устроєм народів, що живуть в культурнім стані таким, як передхристиянська Русь.

Сих всіх джерел треба уживати, одначе, дуже обережно, щоб не напустити в науку туману і не привести її ще в гірше становище. Автор робить остереження, цілком справедливі, лише щодо уживання матеріалу соціологічного, доводячи, що можуть мати значіння лише порівняння з народами того самого ступеня культурного, але того роду остереження треба зробити й про інше.

І так, чим притягати археологічні дати до вияснення відносин громадсько-правних, треба аналізою того матеріалу виділити напевне те, що

дійсно належить до руських слов'ян. Тепер лише робляться перші проби того роду класифікації, і поки ми тут будемо зоставатись в сфері проб і гіпотез, сей матеріал і до іншої науки — історично-правної може притягатись лише в формі гіпотетичній.

Такий сам[ий] брак певності панує і в звістках чужосторонніх письменників про Східну Європу. Знайдеться дуже невелике число звісток, що можна з цілою певністю прикласти до русі-слов'ян; візьмем же, напр., звістки арабів про русь: не раз заходить питання, чи говориться про русь-слов'ян, чи про якийсь — як думають норманісти — нарід германський, а знову в деяких звістках під іменем русі описано, правдоподібно, якихось тюрків (як в оповіданні Ібн Фадлана про короля руського*). Так з руссю, що ж доперва, як взяти до науки історично-правної гурму звісток про всякі інші народи? Сам автор, вправді, на наведеному місці заявляє, що наука має визначити, котрі з сих народів мають уважатись за слов'ян, але на інших місцях говорить він менш обережно: так, в передмові, зводячи докупи головні свої висновки, він між джерелами до пізнання передхристиянського руського права ставить "простору літературу переказів давніх грецьких, римських, візантійських, німецьких і арабських письменників про звичаї скитів, сарматів, гетів, даків, венетів, антів, склавинів, слов'ян і русів, що повинні служити засобами до пізнання історії політично-правного побуту руських слов'ян поганської епохи з такої ж причини, як перекази Юлія Цезаря і Тацита* про давніх германців признаються джерелами до пізнання поганського побуту пізніших німців, шведів, французів і англійців" (с. IX, пор.: Додаток, с. 24). З сього б виходило, що автор вважає можливим звістки про скитів, сарматів, гетів, даків уживати для реконструкції поганського права руського; тим часом, кажучи словами автора ж, доперва наука повинна ще ствердити, що то були предки слов'ян-русі, а від себе скажемо, наука каже і доведе, певно, цілком противне — що відомостей про ті народи (розумію скитів, сарматів, гетів і даків) не можна до слов'ян-русі прикладати і заведення їх до науки історично-правної наробило б великого лиха.

Щодо лінгвістичного матеріалу слов'янського, то тут можна приложити, лише в більшій мірі, ті слова Лорана*, які автор прикладає до інтерпретації пам'яток руського права християнських часів: "Слова більш живучі, ніж речі ними заступлені, вони задержуються, але для означення ідей нових, нових інституцій, породжених новою суспільністю". Коли сі слова (і справедливо) можна приложити до пам'яток християнських часів, що ж сказати про термінологію праслов'янських часів? З сучасної термінології слов'янської можна робити про неї хіба більш-менш правдоподібні догадки (і тут теж ще є поле для наукової роботи), а знову праслов'янська термінологія мусила пережити певні переміни в житті — слов'ян руських по їх відділенні з тієї аморфної праслов'янської маси (якщо можемо ми її собі

уявити), і тут знову ще раз треба приложити слова Лорана. По такій процедурі небагато що зістанеться такого, що цілком певно можна буде прикласти до історії руського права.

Таким чином, згоджуючись принципіально з автором, признаючи потребу студій у вказаній ним сфері і притягання до того вказаних ним матеріалів, ми мусимо значно обмежити границі їх приложення і міру їх позитивної вартості та признати потребу попередніх наукових робіт коло їх приготування; а поруч з ними, як і даліше, займатимуть першорядне місце руські пам'ятки часів християнських — почасти безпосередніми вказівками, почасти як матеріал для студій ретроспективних, а при них і пам'ятки правні інших народів слов'янських.

Ще коло одного пункту в розправі проф. Самоквасова повинні ми спинитись — се коротка схема громадсько-політичного устрою Русі, подана на основі літописі на с. 86—88; автор тут приймає *en toutes lettres* [буквально] слова літописі, а поодинокі факти або сказане про поодинокі народи бере в значінні загальних явищ. Се трудно.

З одного боку, звістки літописі про правно-політичний стан руських народів перед X в., писані значно пізніше, підлягають історичній критиці, так само, як і всякі інші (автор — археолог з фаху — нехай пригадає собі літописне оповідання про культурний стан сусідів полян).

З другого боку, не можна говорити про всі народи того самого, бо ріжниці в громадсько-політичній устрої поодиноких народів безперечно існували. Сучасний напрям в історіографії — обробляти спеціально поодинокі землі — мусить прикладатись і в загальних студіях історичних, історично-правних і культурних: не класти всього на купу, а збирати ріжнорідні відомості для вияснення побуту й життя поодиноких земель і доперва виходячи з них робити загальні виводи.

Тим кінчимо свої замітки з поводу інтересної й корисної в усякім разі праці московського професора.

II

Книжка варшавського професора Філевича* теж ставить загальні методичні питання, і тому від праці проф. Самоквасова найліпше буде до неї перейти. Автор теж незадоволений сучасним станом історіографії давньої Русі, не жалує саркастичних висловів на адресу її, поодиноких її заступників і головно їх "прогресивного" методу, натомість рекомендує метод регресивний.

Книжка за тим всім дає досить чудне вражіння. На титулі читаємо: "Історія давньої Русі — Територія і людність", і сподіваємось мати докладне представлення справи про територію давньої Русі й її залюднення. В передмові, одначе (с. VIII—IX), заявляє автор, що його праця, яку має він

вести до кінця XIV в., буде мати характер монографічний, що “під давньою Руссю” розуміє він ту часть слов’янської цілості, з якою ім’я руське зв’язане було найміцніше від самого початку історичної епохи, а перед тим заявляє він, що задача його “Історії” — заповнити прогалину в науці, бо «історії цілої території, особливо близької і пам’ятної давнім руським переказам, в письмі, закріпленім у початковій “Повісті про руську землю”, досі не заведено до історичного представлення давнього руського життя» (с. VIII). Не знати, що, властиво, мав задачею автор: бо з самої книжки можна бачити, що автор ту Русь кат’ ἐξουχίη [переважно] бачить в землях українсько-руських, тимчасом як останні слова можуть належати лише до України-Русі Угорської, що одна лише, дійсно, не була заведена до загальних курсів історії давньої Русі.

По передмові бачимо вступ просторий (с. 1—68) під титулом: “Задача і метод досліду”. Тут автор говорить про занедбання Карпатської Русі в науці і в зв’язку з сим про російського ученого Надеждіна, що вказав на особливе значіння Прикарпатської Русі в історії руської колонізації і про рекомендований ним регресивний метод досліду, починаючи від студій над термінологією орографічною і діалектологією. Розуміється, і важність Прикарпатської Русі в загальнім крузі руської науки, і корисність “регресивного методу” — се речі, з якими згодиться кождий, тим більше, що автор констатує вже ряд праць, де зверталася увага на сю Русь, і значне число учених, що сим методом послуговуються, тож, може, не було потреби так дуже над тим розводитися, так ентузіазмуватися думками Надеждіна (пам’яті його присвячена й книга), тим більше, що, як сам автор констатує, вони були висловлені і перед ним, і по нім від нього незалежно, — і взагалі впадати в якийсь тон новатора, що має сокрушити “прогресивний метод” і повідати світу правду, укриту досі тими недоріками — заступниками прогресивного методу, що виступає тут жертвним козлом і відповідає за всі виводи і помилки історіографії, авторові неприємні. Сей тон, запозичений автором, здається, у славістів гіршого сорту, де пафос і “обличення” неправомислящих взагалі і німців спеціально заступають місце докладної й позитивної аргументації і заповнюють натомість сторінки загальними фразами і натяками, проходить далі через цілу книгу і робить дуже неприємне вражіння на читача, ослаблюючи значіння і справедливих гадок, в ній висловлених.

По сім вступі йде розділ: “Територія і людність” (с. 69—275). Автор дає спочатку огляд фізичної георафії Карпат і сусідніх країв, далі застановляється над повтореннями назв орографічних на північ від Карпат, де етнографічна стихія слов’янська найбільш чисто заховалася. Явище се незаперечне, констатоване не раз; автор, ще раз сконстатувавши його, робить притім ряд виводів більш-менш гіпотетичних, не уаргументованих відповідно

і невідомо для чого авторові потрібних (с. 111–123). Зі сказаного тут у нього виходило б, що низини на північ і північний схід від Карпат — то територія наскрізь слов'янська; але слідом (с. 125 і далі) автор вичисляє на території між Віслою, Березиною і Прип'яттю “ряд імен, яких славизм або може мати непевність, або визначається тим архаїзмом, що кидається нам у вічі, напр., в топографії Вел[икої] Польщі”, і ці імена у нього переходять і на правий бік Прип'яті, в глибину Волині й Київщини. Автор ще перед тим дає до пізнання, що він філологічного об'яснення справи на себе не бере і припускає помилки в картографії, отже, лишає читача з сією загадкою в цілковитій непевності — яка ж в сих краях етнографічна основа і де ж слов'янська основа буде напевне чистою, початковою? По методу Надеждіна треба б перевірити назви географічні на ґрунті, установити їх початкові форми, щоб робити якісь виводи. Але автор сього не робить, лише, загадавши загадку, твердить потім, що на правім боці Прип'яті “все звучить по-слов'янськи” (с. 142). Він переходить до Карпат (с. 142 і далі), знову застановляється над орографією, вказуючи на повторення деяких [оронімів] і [їхню] тотожність з орографічними назвами північних країв; наводить децю з сучасної орографії й топографії, причім, одначе, при теперішнім стані матеріалу не має можливості вдаватися в деталі (с. 185) і через те часом робить лише “натяки”, будучи “не в стані уаргументувати їх (с. 194). Автор, дійсно, користується для сучасної оро- і топографії мапами й шематизмами і обмежується нечисленними вказівками, зіставляючи “слов'янському філологу, ознайомленому з угорською мовою” (с. 208), помножати їх число; ані перевірити термінологію на ґрунті, ані розслідити докладно її історію він не міг. Екскурси його в документальні відомості мають якийсь уривковий характер, і в результаті просторий (с. 142–213) екскурс про Карпатську Русь розмірно дуже мало посовує наші відомості наперед: автор обмежився констатуванням фактів вже відомих, не уаргументованими ріжними натяками і не вияснив докладно ані границь колишнього розпросторення Русі географічно, ані довів його існування докладно в часи передугорські; ми й по його розправі зістаємось при ріжних правдоподібностях, які, напр., в 70-х рр. ставив Реслер.

По сім автор переходить до означення границь колонізації руської з осадами сусідніх слов'янських народів — білорусинів, поляків, словаків; тут він вже признав, що орографія і топографія, або, як автор каже, — “язик землі”, не може придатись для означення етнографічних границь, а находячи в діалектології теж дуже слабу опору, звертається то до історичних вказівок, то до більш-менш апріорних виводів; притім він заразом заперечує існування менших етнографічних груп в границях самої Русі, вказаних літописсю (с. 221–223), то знову признає етнографічні відміни для дуже давніх часів (с. 227); взагалі автор сам, здається, зрозумів, в які

вертепи неясностей і непевностей вивів цілу справу, і на кінці сього розділу (с. 275) вже скромно висловлює надію, що наука признає важність прикарпатських країв для давніх часів Слов'янщини і Русі і значіння регресивного методу. Але і те, і се — речі, прийняті наукою, і автор небагато поміг їй у сій справі. Щодо резюме, поданого на с. 272, то тут маємо здебільшого загальні вискази, які нічого нового теж не дають, лише точка третя має більш конкретний характер: "В язика землі всього сього центру (країв прикарпатських) зв'язок з руським морем зазначений цілим рядом назв, одноіменних з назвою сього моря, а давність сих назв потверджується, безперечно, документами". Та, як сказано, ся теза не нова і, на жаль, автор не взяв на себе труду її докладніше перевести.

До сього додано розділ: "До етнографії давньої Русі". Тут автор застановляється над слідами слов'янської людності в степових просторах чорноморських, причім, давши спокій надзвичайному методу, звертається до історичних відомостей, якими оперували попередні дослідники сього питання. На жаль, тут що добре, то не нове, а самостійні висновки автора мають стільки довільного і уложені ще в таку претензійну і недокладну форму, що, мабуть, мало що справа на його дослідах позискає. Напр., уличив він не може припустити ніде інде, як на "луці" Дніпра між Дністром і лиманом Дніпровим (с. 298); тиверців він вимазав, як термін книжний, що не мав реального значіння, а найновіші топографічні назви, подібні до дулібів в Галичині, розтягає їх територію на ціле карпатське підгір'я; для початкових часів уважає версію Никоновського кодексу важнішою від кодексів Іпатського і Лаврентіївського*, приймаючи останні за поповані редакторами. І се все майже голослівно, без докладного аргументування. І, напустивши одним стрілом такого туману в нашу давню історію, автор не перестає поучати про надзвичайне значіння зазначених ним явищ і ганьбити всіх заступників нещасливого "прогресивного методу". Над дрібнішими довільностями годі застановлятися, бо для того треба було б забагато місця.

Се все тим більш шкодить, що автор не в однім має справедливі погляди і гадки. Ніхто не буде заперечувати важності регресивного методу, ані потреби докладніших студій Русі Прикарпатської і її важності в загальнім крузі руської науки. Автор признає неможливість норманської теорії і підносить приналежність руського імені Русі українській, київській; ще раз застановляється над колишньою руською людністю чорноморською; є і в подробицях не одна думка оригінальна й интересна. Але се все уложено в таку неможливу форму, закутано в такий туман пророкувань, натяків, неконсеквенцій і довільностей, що хіба може дискредитувати гадки, положені в основу праці.

III

Новий том “Юридических древностей” проф. Сергеевича* під загальним титулом “Дорадники княжі” містить в собі дві цілком особні студії: про княжу думу і про духовенство. Чудним, певно, здається не одному уміщенню духовенства під категорією княжих дорадників, наче б се було його головне призначення, але се залежить від того, що в сій главі автор застановляється, властиво, над вищою ієрархією церковною і спеціально — над її участю в княжій управі і впливом на неї. Нижче духовенство не було згадано поміж різними верствами вільної людності; чи де-небудь ще автор прийде до нього — не знати.

Обидві студії мають в значній мірі характер полемічний; автор виступає проти поглядів, широко розповсюджених в історіографії, і се примусило автора, окрім розділів, присвячених виясненню тих двох інституцій — думи і ієрархії, дати ще два розділи для полеміки з противними поглядами, висловленими в історичній літературі; розуміється, ся полеміка значно помагає виясненню аргументації автора і улегшує розуміння його теорії.

Схема автора звісна вже нашим читачам (див. “Записки”, т. X): він розуміє під давнім періодом Руську державу давню (або по російській термінології — період київський і володимирський) і державу Московську й оглядає сі часи разом, без ріжницї; притім головна увага його звернена на часи московські, і для нас ся його книжка небагато дає.

В першій студії автор виступає проти погляду, ніби княжа дума була інституцією повсечасною, сталою, з більш-менш докладно означеним складом і компетенцією; натомість в думі бачить він лише “акт думання, наради князя з людьми, яким він вірить” (с. 337). Є в сім погляді багато і справедливого, і несправедливого, як на нашу думку.

Передовсім треба розграничити думу давньої Русі і думу московську; автор часом сам признає ріжницю між ними, але не розділяє їх докладно — то вже загальний брак його історичної схеми, сполучення давньої Русі з державою Московською в одно. Ми будем говорити лише за першу.

Розуміється, сю давню думу не можна прирівняти до форми сучасних інституцій урядових, з докладною регламентацією, з певно означеними членами і кругом завідання, як взагалі не можна прикладати до тодішніх початкових форм організації сучасної мірки. Далі, не можна представляти думу якоюсь самостійною інституцією, ставити її поруч князя як щось самодовольне, бачити в ній таку ж основну форму громадсько-політичного устрою, як князь і віче, як се роблять декотрі. Але, з другого боку, не можна звести її до такого розуміння, яке подає д. Сергеевич.

Княже думання з боярами є явище регулярне, звичайний атрибут княжої управи; коли Мономах признає інтегральною частиною княжої щоденної діяльності “сѣдше думати с дружиною” (Лавр., с. 238), коли проти

князя висловлюється як докір, що він “думи не любяшь с мужми своїми” (Іпат., с. 444) або радиться з якимись заушниками, а не з “ліпшими мужами” (Іпат., с. 416), то ясно, що ми маємо тут роботу не з спорадичними, випадковими актами наради, а з явищем, санкціонованим звичаєм, практикою, опінією громадською.

Так само не можна згодитись цілковито з другою половиною фрази, що князь радиться з тими, кому він вірить. Сього ще мало, сим, власне, відрізняється дума з “мужми” від наради з своїми “милолюбниками”. Покликання до думи боярина не є лише актом ласки і довір'я княжого, але і потреби” — опиратись на солідарність дружини. Князь мусить брати до нарад впливових бояр, що звичайно займали перші місця в адміністрації і в дружині. Князь потребує дружини, значить, в відносинах до неї повинен поводитись в певній мірі не своїми симпатіями, а її поглядами, інакше буде розрив, як то бачимо в оповіданні про Володимира Мстиславича (Іпат., с. 367). Бояри княжі, що перебували в княжій резиденції і не були спинені якоюсь перешкодою, властиво, не могли бути поминені при княжій раді, інакше [це] була б неласка спеціальна, близька до зірвання відносин.

Розуміється, князь міг робити що хотів без княжої думи, але се вже була аномалія, потоптання звичаю, аналогічне з всяким противленням вимогам звичаю й опінії; вона могла не привести часом до конфлікту — коли становище князя щодо дружини було занадто вигідне, коли він був паном ситуації, але лише для сього. Інакше князь міг почути відповідь: “О собѣ еси, княже, замыслилъ, а не ѣдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали”.

Відносини князя до дружини щодо думання з нею можна прирівняти до відносин князя до віча *mutatis mutandis* [з застереженням]: коли князь сидить дуже міцно на столі і громади не потребує, він може не кликати її до наради, не питатись, але се не значить, щоб участь громади в справах залежала лише від ласки й довір'я князя: се було доконечною умовою солідарності князя з громадою. А що солідарність з дружиною для князя була доконечною, то й відсовувати її від участі в своїх планах він звичайно міг далеко рідше, ніж громаду.

Тільки та ріжниця, що дума без князя не існує (як віче) і виступити самостійним фактором не може.

Взагалі огляд давньої думи у проф. Сергеевича здався нам трохи побіжним, зробив вражіння добору цитат для переведення своєї думки, а не всестороннього досліду; автор дає забагато ваги мовчанню документів про участь думи (що само ще нічого не доводить), не розрізняє звичаю від незвичайного; та й місця присвячено давній думі дуже мало.

Одностороннім здався нам і погляд автора, переведений в розділі про духовенство. Автор виходить з погляду про теократичний характер Візантійської держави; на Русі, на його думку, духовна власть мала далеко біль-

ший авторитет перед неофітами-князями, далеко менш була залежна від них, залежачи від патріарха Константинопольського, і мала широку можливість мішання в справи громадські (с. 498). Автор слідить притім, власне, за громадсько-політичною роллю духовенства; він вказує на його високий погляд на себе, як на щось вище від власті політичної, на його вимагання, щоб власть світська показувала до неї “*послушание и благопокорение*” взагалі, не лише в справах церковних, і що воно дійсно мішалось в справи праводавства, політики внутрішньої й заграничної, і з того всього виводить, що перед сими претензіями духовенства становище княжої власті “було дуже непорadne і дуже малоподібне до становища візантійського імператора” ... “Князі — ученики духовенства, і то не лише в духовних справах, але і в багатьох світських. Учителів своїх вони повинні слухатись, інакше загрожує їм кара Божя. В випадку суперечності з ним вони підлягають суду патріарха...” Як ми візьмем на увагу переважне значіння релігії в історії тих часів, значіння сих неминучих і своєвільних дорадників стає перед нами в цілій своїй гнітючій силі. Кождий священик був уже дорадником. Дорадники сі приступали до князів то по одному, то кількох разом, наостанку — в формі цілого собору” (с. 523).

Він слідить далі за практикою відносин духовенства до княжої власті і, окрім проявів чуття поважання до духовенства, вказує на те, що князі звертаються по науку до духовенства, а те, ще й з власної ініціативи, давало їм свої поучення в ріжнорідних справах, брало участь само чи на зазив князів в усяких справах політичних; автор застановляється над конфліктами тих двох властей і приходить до виводу, що лише за часів Петра I закінчилось конкурування власті духовної з світською, до тих часів — в давній Русі й Московщині перевага, очевидно з представлення автора, зіставалася по стороні духовенства.

З сим поглядом трудно згодитись; автор оглядає й узагальнює лише одну категорію фактів, бере *en toutes lettres* [буквально] деякі фрази більш етикетального характеру і занадто легко збуває собі явища супротивленні (с. 539—541); додамо, що перегляд справи знов утруднюється тим, що автор “свивает оба поля сего времени” — давньоруське з московським, розділене значними відмінами.

Почати з того, що князі і в духовних справах не все зіставались в ролі учеників, адже знаємо, яку діяльну участь брали вони в суперечках про піст, накидаючи часом і єпископу свій погляд, а часом скидаючи єпископів з противними поглядами, — про се згадує й сам автор (с. 540—541). Коли князі не брали участі в важніших, догматичних питаннях, то лише для того, судячи по сим фактам, що їх не було, бо бачимо, що само духовенство зверталось до них, часом в чисто духовних справах: напр., така справа, як канонізація Св. Теодосія не обійшлась без князя: печерський архімандрит

звертається з сим до Святополка, “и нача Святополк узвѣщати житѣ Фе-досѣево, и велѣ и вписати в сѣнаникъ, еже створи митрополить” (Іпат., с. 187). І хоч не можна рівняти щодо авреолі власті князя до візантійського імператора, але можна сказати напевне, що духовенство переносило на своїх князів дуже багато з ідеї імператорської власті і її відносин до церкви.

Але, окрім теорії, мала вплив і практика. Митрополит, хоч іменувався в Константинополі, мусив дуже оглядатись на князя: від князя залежала дотація катедри, князь мав тисячні способи дозолити йому і навіть — не прийняти або скинути, маємо приклади в історії з Климом Смолятичем: патріархат нічим не поміг скиненому Костянтину, а посилаючи Івана, удобрював Ростислава подарунками. Ще в більшій залежності стояв єпископ, бо й іменування його залежало від князя київського й місцевого; маємо численні випадки виганяння єпископів князями і навіть суду княжого над ними. Отже, не можна признати становища князів щодо духовенства непорадним, навпаки — і на Русі, як і в Візантії, не вважаючи на всі теорії про вищість духовного стану, сей останній стояв в значній залежності від світської власті.

Так само і з мішанням духовенства в справи княжі: воно, головно, могло стільки туди мішатись, скільки то йому дозволяла княжа власть, інакше міг наступити конфлікт, а тут уже скорше положення духовенства ніж князя можна назвати непорадним, і ті колізії, певне, не були пожадані для духовенства; пригадаймо прославлену Нестором сміливість Теодосія щодо Святослава: Теодосій мусив покоритись. Взагалі — не треба переоцінювати значіння релігійних питань в тодішніх кругах політичних і вражливості князів до голосу духовенства: вражливі князі становили меншість.

З деталів зазначимо, що історію поставлення руських митрополитів автор представляє в старім світлі — змагань до автономії духовної; не вважаючи на зроблені в сій справі вказівки проф. Голубинського*.

Критичний відділ книжки містить в собі багато цікавих заміток, але головно — для часів московських.

IV

Польський белетрист д. Гавронський* (писав звичайно під псевдонімом Равіта) виступив з ширшою розвідкою про устрій державний і громадський Русі XI—XII в., що друкувалася в львівському “Przewodnik’u naukow’im i literack’im” і тепер вийшла осібною книжкою. Автор в примітці (с. 8) дає знати, що забрався до студій устрою громадського “na kresach wschodnich” з огляду на інтерес, який вона може мати для історії польської й спеціально — для попертя гіпотези наїзду в історії Польщі. З того вже самого видно, що автор щодо історії Русі мусив виступити завзятим норманістом. На жаль, одначе, автор не дав собі труду познайомитись з новішими перипетіями

норманської прі і черпає свої відомості про неї, здається, лише з праці Рукіковського і Радзимінського*, а altera pars [інша частина [авторів]] заступалась для нього моєю історією Київщини*, що, розуміється, мусила авторові сильно не подобатися. Але не лише щодо норманської гіпотези, але й взагалі — автор виказує дуже слабу знайомість з науковою літературою; се він маскує, вправді, заявою, що пише на підставі джерел першої руки (властиво — літописей і “Руської правди”), але зраджує се на кождім кроці. Досить сказати, що автор про монетну систему черпає відомості з Чацького і митр[ополита] Євгенія, уважаючи гривнею сребренники Київського музею, а про софійські фрески — з Закревського*, находячи в них костюми і обстанову руських княжих дворів. Коли до сього придати ще помилки, які показують, що автор не дуже уважно читав і ті джерела, які читав (напр., на с. 24 помилка про Святослава замість Олега, на с. 27 — Всеслав замість Всеволода, родовичі зам[ість] рядовичі, виведені для того від рід с. 80 etc.)¹, етимологічні елюкубрації (напр., усрящет від срачица — значить: приодягне — с. 84, гумно — від мати, а хлів в зв’язку з хліб і gleba), то се одно вже звільнить від потреби докладніше застановлятися над гадками і виводами автора.

Розвідка поділена на чотири частини; в першій автор оглядає елементи державного устрою, причім, одначе, устрій вічевий увійшов у другу частину, до огляду устрою громадського, де говориться про власність земельну і верстви людності; в третій частині говорить автор про господарство, а на закінчення — на кількох сторонах (с. 112—122), — про побут; уваги про господарство випали ще розмірно інтересніше; автора, очевидно, вони більш цікавили, і він бодай задав собі труду хоч трохи познайомитись з організацією великоросійської сільської громади і її господарством, а до того притягнув деякі уваги, безпосередньо зібрані, про господарство українське, але й тут методичні скоки і слаба знайомість з літературою дають себе відчувати. Взагалі робота робить вражіння недбало і претензійно зробленої дилетантської роботи, справжнього “наїзду” на руську історіографію, що не приносить особливої честі ані імені автора, ані польській історіографії, що якомсь дуже тяжко здобувається на соліднішу знайомість з історією Русі.

V

Наш огляд закінчуємо двома монографіями крайовими, що з’явилися на сторонах київських “Университетских известий” одна по одній і присвячені історії кривецьких князівств до к[інця] XIV в. Вони заповнюють певну прогалину в нашій історичній літературі, бо недавня праця д. Довнар-а

¹ Зауважу ще, що він подекуди хибно розумів наше слово: громадський в значінні gminny, замість społeczny.

Запольського (История земель кривичской и дреговичской до к[онца] XII в., [К.], 1891), присвячена між іншим і Смоленській та Полоцькій землям, обіймає значно менший період, притім не вирізняє їх з групи політичних тіл, що утворились на етнографічному кривицько-дреговицьким ґрунті, а інші видання, давні й нові, присвячені спеціально Полоччині й Смоленщині, не відповідають сучасним науковим вимогам. Для нашої науки обидві монографії цікаві, розуміється, лише посередньо, в такій мірі, в якій ті дві землі давньої держави Руської ілюструють історію її взагалі і дають аналогії для інших земель, українсько-руських спеціально.

Автор першої монографії д. Петро Голубовський*, теперішній професор Київського університету (наступник на кафедрі проф. В. Антоновича) положив значні заслуги коло студіювання поодиноких земель давньої держави Руської, присвятивши їм всі більші свої праці. Історії Сіверської землі присвятивши свою першу студентську працю (История Северской земли до пол[овины] XIV в., К., 1881), магістерська дисертація його присвячена історії кочівничих орд, що займали українські степи (Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей [IX—XIII в.], К., 1884), нарешті для дисертації докторської вибрав він історію Смоленської землі, присвятивши її вгорі названу книжку (друкувалась в київських “Университетских известиях” в р. 1894—1895).

Серед істориків, що обробляли історії поодиноких земель давньої Русі, усталилася певна схема для того роду монографій — огляд географічний, історичний, внутрішній устрій; д. Голубовський в своїм часі виступив (в рецензії на мою книжку про Київщину — “К[иевская] старина”, 1892, IX) проти такої схеми, і свою книжку уложив інакше: за просторим оглядом фізичних обставин, колонізації й політичних границь землі (с. 1—86) подає він огляд промислу і торгівлі (с. 87—170), далі наступає каталог смоленських князів (с. 171—206), огляд громадсько-політичного життя землі (с. 207—258) і наостанку — політична історія (с. 259—334).

Вже з сього виказу видно, що автор переважно зайнявся т. зв. внутрішньою історією, віддавши зверхній, політичній лише третину книжки; розуміється, така перевага першої над другою цілком раціональна і відповідає зовсім сучасним вимогам науковим, лише притім не повинна тратити щодо глибини і докладності аналізу історія зверхня, бо й при сучаснім напрямі науки, що порвала з традиціями описування подій, героїв і династій, ся остання має свою важність задля першорядного впливу свого на історію культурну і громадсько-політичну. Про огляд зверхньої історії будемо говорити нижче, а тепер щодо загального укладу праці зауважу, що як природним з'являється получения до купи огляду фізично-географічного з оглядом промислу, торгівлі й побуту, так неприродне відірвання від сього огляду освіти й письменства й прилучення до огляду громадсько-політичного устрою;

причиною такого плану у д.Г[олубовського] був, мабуть, зв'язок цієї про-світньої справи з духовенством, але тут, власне, показується, що стара схе-ма, хоч проти неї виступав автор, мала також свої внутрішні причини. Та й уклад верств громадських тісно сполучений з побутом економічним, так що й тут знову — задля прилучення її до огляду громадсько-політичного уст-рою — бачимо певне механічне розділення. Може, відповідніше було б умістити по огляді промислу і взагалі економічного побуту огляд громадсь-кого складу, далі — організацію управи (принаймні в період доісторичний) і потім — зверхню політичну історію. В усякім разі каталог князів вставле-но не на місці, і поставити його треба було б по огляді зверхньої історії, як його доповнення.

Щодо свого історіографічного методу автор вже в передмові до попе-редньої своєї дисертації (про людинність степову) заявив, що виключає всякі вказівки на погляди, які існують в історичній літературі на ту чи іншу спра-ву і взагалі на становище в ній поодиноких питань, вважаючи се цілком безпотрібним баластом: “Раз ми будуємо на основі перших джерел, тим самим виступаємо проти тих поглядів, з якими не згоджуємося. Ми не пи-шемо історії студіювання питання, а студіюємо саме питання”. Того самого погляду й методу тримається автор і в новій своїй розправі. Одначе мені він здається не конче оправданим. Праці автора сей метод не полегшує: вся-кий дослідник попри джерел повинний ознайомитись докладно з літерату-рою свого питання, се річ загальноприйнята, бо навіть перестаріла книжка часом може його чомусь навчити і хибна в основі теорія може мати здорові гадки в подробицях і навпаки. Щодо читача, то погляди неможливі, відки-нуті наукою, дійсно, нема чого йому переказувати, се справді належить до історії студіювання питання, але є маса випадків, де можна на певну справу ріжним способом задивлятися, і де сам автор, коли він хоч трохи здатний до об'єктивності в поглядах, сам почуває, що його спосіб рішення того чи іншого питання не єдиноможливий і що інші погляди також мають певне право на існування; в таких разі читачу дуже цікаво й корисно знати не тільки, як задивляється сам автор на справу, але й те, яке місце займають його погляди в становищі сього питання в науці; се помагає йому самостій-ніше, свідоміше приймати виводи автора, не йдучи за ним насліпо, а з тим і сама праця стає для нього кориснішою. З того погляду розвідки, написані методом проф. Голубовського, властиво, надаються скорше для ближчих спеціалістів, не для ширшої громади, бо для неї совісно зроблений звід ре-зультатів сучасних дослідів корисніший, ніж суб'єктивна, хоч би й дотепна оригінальна праця. Певна страта авторської праці на такі літературні вказі-вки (не так і велика, бо такі вказівки можуть обмежуватись лише важні-шим і бути короткими) вирівнюється її користю, а що сей метод не виклю-чає і не в'яже самостійних поглядів автора, нема чого й казати.

Як трудно консеквентно перевести той метод і задержатись при виводах на основі самих джерел, показує і сам автор, від часу до часу роблячи уваги (дуже невеликі вправді) щодо поглядів інших учених (напр., на с. 17 ув[ага] 3, 46 у[вага] 2, 49 і т. ін.).

По сих загальних увагах перейдемо до поодиноких глав. В 1-й главі автор починає з гідрографії, застановляючись на ній докладно з огляду на значіння, яке вона мала при колонізації; автор слідить тут річкові дороги, як звичайно се робиться, признаючи важність їх, думаємо лише, що того роду означення річкових доріг, зроблені при столику на мапі, мають досить проблематичне значіння без перевірки їх в дійсності. Сей огляд гідрографії приводить автора до виводу, що вона улегшувала рух і мішання людності, і сей же вивід, на його думку, потверджує матеріал археологічний; зауважимо, що деякі виводи автора занадто категоричні при сучаснім дуже ще початковім стані місцевої археології (напр., на с. 20 — про матеріал слов'янських могил), інші знов оперто на матеріалі ще дуже небагатім (напр., про етнографічну границю кривичів — див. с. 17, 43, пор. с. 51); взагалі виводи, які автор робить тут на основі матеріалу археологічного і лінгвістичного, не завсігди добре оперті на фактах і не відповідають часом сьому фактичному матеріалу. Так напр., на с. 31 читаємо припущення, що колись угро-фінська людність йшла далеко на південь, стикаючись з скитсько-іранською, бо сим пояснюються сліди іранського впливу на фінську мову; далі (с. 33) автор досить обережно говорить про існування в полудневій частині сучасної Росії назв “созвучных” з північними, про деякі топографічні назви, що можна об'яснити з мови фінської, а нижче (на с. 34) вже читаємо, що з огляду на се не можна припустити, аби на території Смоленщини не було фінів колись (категоричний вивід з припущень?), а ще нижче вже довідуємось, що “фінський нарід” протягав, як ми бачили, свої осаді до Карпатської правітчини слов'ян (с. 50).

Дуже проблематичний характер має дальша аргументація автора: в зв'язних “Merens, Mordens, Tiudas” Йордана* виводиться догадка, що сі народи жили тоді більш на полудень (об'яснито можна се цілком інакше — див. мої “Виймки [з жерел до історії України-Руси]”, с. 11); з існування на кривицькій території людності з білоруською і великоруською мовою, виводиться, що та двоїстість залежала від впливу литовської мови, і на території сучасної білоруської мови в доісторичні часи розпросторений був нарід литовський (с. 43); з однаковим правом хто-небудь міг би припустити дві початкові етнографічні основи у сучасних польських і центральних діалектів українсько-руської мови.

Цілком проблематичний характер має і теорія слов'янської колонізації, що наступає по тому у автора; виходячи з думки (дуже непевної, хоч у автора вона не підлягає сумніву — с. 42) про правітчину слов'янську коло

Карпат і опираючись на гіпотези археологічні і лінгвістичні (с. 41, 43), пізніші перекази (с. 52) і баламутні звістки Якимівської літописі* (с. 46)¹, він виводить схему слов'янської й спеціально кривдицької колонізації, і ця схема представляється вже чимсь певним (с. 50, 80).

Я застановився над сею частиною, бо необережне орудування матеріалом і роблення не досить уаргументованих висновків в ній вирізняється від загального характеру праці, солідного й основного².

Друга половина глави присвячена осадам і границям Смоленської землі. Головним і дорогоцінним джерелом з'являється тут грамота Ростислава, і відшукуванням згаданих в ній осад, головню, займається тут автор, догадуючись, що вони в грамоті виступають групами, зв'язані або географічним своїм положенням, або зв'язком торговельним (с. 62, 68); сей останній зв'язок, одначе, мусить довільно досить уставлятись і тому не має великої певності. Другий закид можна зробити, що автор часом слабо трохи опирає означіння тієї чи іншої осади: зближає назви цілком інших пнів (напр., с. 59, Лодейниці і Лодижичі), бере випадкові ознаки (с. 80, церква в Крупці). Додамо ще, що належність місцевості до двох сусідніх держав не завжди означала "страшенну плутанину граничних відносин" (с. 85), а могла бути цілком натуральним становищем для граничних, нейтральних (пор. В[ладимирського]-Буданова і Леонтовича — "Очерки истории литовско-русского права", с. 177 — про такі волості на границях В[еликого] кн[язівства] Литовського).

В главі другій автор оглядає попередю промисли, стан культурний людності, торговельні зносини і дає просторий екскурс про редакції умови торговельної Смоленська з німцями, де уставляє хронологію, історичні обставини й обопільні відносини їх (с. 110—132), і потім — головню на основі її — описує торгівлю Смоленська з німцями; в кінці глави додано en regard [ще й] текст умови з двох редакцій (с. 156—170). Автор цілком справедливо для сього представлення ужив звістки спеціально смоленські, не користаючись загальними відомостями про давню Русь (с. 137); але притім користав — за браком давніших — зі звісток пізніших, XVII—XVIII в. (с. 89—90, пор. с. 95, 98): думаємо, що з тих самих причин, з яких автор

¹ Не дуже більше варта і звістка архангелогородського літописця, дуже пізнього.

² Дрібні уваги: автор означає сторони ріки навпаки (с. 14, 28): замість правого боку виходить лівий; на с. 47 (і 105) автор говорить про згадку Полоцька в умові Олега з греками, тимчасом як се місто стоїть не в тексті умови, а в оповіданні літописця, що міг його взяти і з умови Ігоря; на с. 49 до авторів, що виводять ім'я кривичів від "криве", треба додати Тебенькова; Еймундова сага заховалася в пізнішій редакції, тож і не може служити важним доводом на с. 48; ледве чи про верхній Дніпро (на території радимичів) можна сказати, що він не мав важного торговельного значіння (с. 52).

обмеживсь звістками місцевими, треба було обмежитись і щодо часу. І тут подекуди автор говорить категорично про те, що, властиво, є лиш догадкою (с. 91. — старини), подекуди з одиничних вказівок робляться раптом дуже загальні висновки (с. 102). Зв'язок, що автор уставляє між скарбами монетними і напрямом доріг торговельних, трохи натягнений (не зауважено випадковості ані самих скарбів, ані їх находок) — с. 101, 104. Цілий екскурс про редакції умови належало б виділити і дати в кінці книжки як додаток.

За усіма тими хибами, що, головно, можна звести до невідповідності між представленням і фактами, на яких воно оперте, — сі дві глави, становлячи майже половину книжки, представляють заразом найбільш цікаву, найліпш оброблену частину розправи; автор використав дуже різнорідний матеріал, перейшов велику літературу і многосторонньо оглянув справу, як рідко в якій іншій монографії про давні руські землі.

Гл[ава] третя містить в собі каталог смоленських князів; він призначений для всякого роду справок: князі йдуть в порядку азбучнім, при кождім зведени літописні відомості про нього; до сього додано генеалогічний реєстр і таблицю. Що сей каталог треба б було умістити деінде, я вже казав; зауважу ще, що автор ліпше б зробив, якби все, що може мати цікавість для загальної історії землі, виніс би звідси в свій огляд зверхньої історії, бо тут часом при княжих біографіях застановляється і над справами загальнішого характеру (див., напр., екскурс на с. 197), тимчасом сей каталог ледве чи хто буде перечитувати по ряду.

В гл[аві] четвертій автор насаперед збирає сліди (як звичайно — дуже бідні) політичної діяльності громади, функцій віча, характеризує життя громадське (с. 217), переходить до князівської власті, адміністративної організації, по тому наступає громадський склад — верства боярська, духовенство (для селянства в Смоленщині майже нема ніяких звісток); про дружину автор говорить при князівській власті і адміністрації, про освіту — при духовенстві; оглядом літературних утворів Смоленщини і лінгвістичних відомостей смольнян кінчається глава; в кінці доданий текст грамоти Ростислава.

Щодо організації власті автор стоїть на становищі діархії: “До останніх днів самостійного існування Смоленська віче є головою землі, зарівно з князем і як мусило уступатись, то лиш по енергічним противленні, під натиском сторонньої сили” (с. 222); автор, одначе, не пробує вияснити, яким компромісом мирилися суверенні права віча з компетенціями князя, із його слів можна виводити, ніби певні компетенції були причиною боротьби віча з князем; се наближало б смоленський устрій до новгородського, тимчасом як в українсько-руських землях віче претендує не на компетенції, а на право контролювати діяльність князя і його агентів; треба було б по можності вияснити сю точку.

Щодо характеристики громадського життя, то автор користує з слів Аврама Смоленського (с. 217–218), що дуже тхнуть риторикою і тому ледве чи можуть уважатись за історичний документ.

Щодо боярства, то на с. 226 автор відрізняє його (“місцеве смоленське боярство”) від дружини, кажучи, що з-поміж нього князь іменував тисяцького; доводів на таке іменування тисяцького з-поміж бояр недружинних автор не наводить, та їх і нема; а нижче (с. 229) автор зауважує, що дуже рано в Смоленщині дружина злилася з місцевим боярством; коли так, то постає питання, чи можна говорити за боярство не дружинне як особливу верству громадську? (в дійсності цілковите злучення боярства дружинного з земською аристократією припустити трудно — див.: Очерк ист[ории] Киев[ской] з[емли], с. 351).

В своїм огляді просвіти автор для ілюстрації смоленської освіти притягнув деякі джерела не зовсім справедливо: освіта Кліма Смолятича зовсім не може свідчити про се (с. 242), бо Клим, хоч би й був смольнянином з роду (автор не застановився над тим, чи дійсно Смолятич — смольнянин), освіту свою міг завдячувати зовсім іншим культурним центрам; в своїм листі до смоленського священика Хоми він зовсім не свідчить про знаття Хоми або його учителя Григорія в грецькій мові або що для них нечужими були твори письменників грецьких (с. 243), навпаки протиставляє їх ученим книжникам київським, кажучи метафорично, що сі смольняни вміють лише елементи, азбуку. Оповідання Татищева про просвітну діяльність Романа Мстиславича (с. 222–223, 254) після уваг Голубинського треба приймати щонайменше *cum grano salis* [з певною долею скепсису], а Євангеліє незвісно де писане і лише переховане в Орші (с. 245), розуміється, не може бути доводом про списування рукописей в Смоленщині.

Остання глава містить в собі коротенький огляд зверхньої історії землі. Подекуди автор, одначе, трохи поверхово трактує справу, не заглиблюючись в причини та зв'язок подій; можна б дарувати часом деякі подробиці, подані з джерел автором, аби натомість була вияснена ся прагматична сторона подій. З подробиць, не спиняючись на менш важнім, зауважу, що ледве чи можна згодитись з автором, ніби в землі Смоленській не було уділів в значінні політичних одиниць, як по інших землях, що князь смоленський все зіставався цілковитим хазяїном для усїєї землі, а уділи його свояків були іно волостями, з яких йшли доходи на їх удержання (с. 277). Автор кидає сю увагу лише по дорозі, не заглиблюючись в справу, тим часом вона дуже важна, і думка автора дуже була б цікава, якби можна її довести (в науковій літературі є такий погляд щодо уділів княгинь). Автор опирає її лише на тім, що до середини XIII в. в Смоленщині ми не знаходимо боротьби за уділи; але се зовсім не доводить того: боротьби не могло

бути задля нечисленності родини, родинного почуття, яким визначаються часом певні родини, далі — задля уставленого порядку в переході кожного члена родини з меншого уділу на більший і т. ін., але при всім тим кождий князь міг бути володарем цілковитим в своїм уділі.

На сім кінчаю уваги; я застановився досить широко над книгою і перейшов її подекуди детально не для того, аби зменшити її вагу наукову, а власне — з поважання до наукових заслуг автора в давній руській історії і в надії, що мої замітки можуть шан[ованому] авторові де в чім придатись. За всім вказаним книга його представляє одну з ліпших історій поодиноких земель давньої Русі і становить цінну вкладку в історичну літературу.

VI

Коротші далеко будуть мої уваги на історію Полоччини д. Данилевича*. Се студентська робота, написана на предложену факультетом тему, і представляє першу більшу наукову працю автора; відбилося се і на техніці роботи з її подекуди слабо обробленим стилем і важким, непрозорим способом викладу, де не завсіди автор уміє відрізнити важніше від другорядного, від деталей, відповідно розложити оповідання, щоб виразно виступали факти більш характерні, що служать вказівниками еволюції історичної і т. ін.; за всім тим праця автора, як на початкову, випала дуже добре, а і без огляду на се становить корисну і пожадану роботу, бо для Полоцької землі за часів політичної відрубності її не було досі спеціальної монографії.

Автор прийняв звичайну схему монографій про краї давньої Русі і в трьох розділах, присвячених огляду географічному (перша глава, с. 1—38), зверхній політичній історії (глави I—V, с. 39—176) і внутрішньому устрою й побуту (глава VI, с. 177—247), старався дати можливо повну збірку відомостей про Полоцьку землю, перевірених критично, головно літописних і документальних, оминаючи надто гіпотетичний елемент. Мету сю в значній мірі осягнув автор. Він дійсно досить обережно і критично вибрав відомості з широкого кругу джерел і освітив їх здебільшого відповідно. Можна зазначити подекуди критичні помилки, але вони нечисленні. Частіше дає себе почувати в кінці недостача ширшого освітлення фактів; подекуди се, мабуть, виникло з похвальної охоти автора — вистерігатись “гіпотез, що не були б збудовані на основі певних фактів”, але, як то кажуть німці, не годилося з купіллю викидати й дитину й бути занадто боязким, коли є можливість для поставлення оправданої гіпотези, підказаної самими фактами.

В першій главі автор уставляє границі Полоцької землі й оглядає осади. Якось не зумів автор здати собі справу з етнографічного підкладу землі: говорить він про “етнографічні границі полочан”, не вияснивши етнографічного типу їх — кілька уваг про се кинув він в нотках, вертається до сієї

справи не раз потім (екскурс про ознаки полоцького діалекту знаходимо на невідповіднім місці — в кінці книги), але етнографічний підклад зістається невиясненим докладно; автор занадто легко собі збув погляд про дреговицьку основу Мінщини (в нотці на с. 3), а на основі її пробувано об'яснити політику мінських князів, їх відокремлення від полоцьких і боротьбу з київськими — об'яснення дуже важне, над ним в усякім разі треба було докладніше застановитись. Границі землі означав автор ближче на основі орографічних назв (метод Барсова), — джерела не дуже певного, а при сім означенні границь не скрізь вказує джерела, на яких його опирає. Історію колонізації землі скорше б сподівались ми бачити тут, ніж в дальшій розділі.

Історичний огляд розпочинає автор короткими — занадто вже — відомостями археологічними, висловивши гадку про фінську колонізацію в передслов'янські часи, переходить до колонізації слов'янської; питання сі тратовані, одначе, занадто коротко і побіжно, дає себе відчувати користання фактами з других рук — правда, що трудно й жадати від автора більшого в тих важких питаннях, що стояли лише в частковій зв'язку з його темою. Зате, почавши від історичних часів, автор опанував свій предмет і показує докладне ознайомлення з джерелами й літературою — головно російською; джерела і літературу цитує він детально, вправді — не запускаючись в полеміку. Зауважимо по дорозі, що автор стоїть на становищі антинорманським і, на його погляд, "Олег був таким полянським князем, як Аскольд і Дір, і початок оповідання про завоювання Києва Олегом можна об'яснити тим, що Аскольд (або Дір) княжив в Києві, а Олег в якімсь іншій місті" (с. 57). Гадка в усякім разі оригінальна.

Історію Полоччини поділив автор на чотири періоди: до утворення з Полоччини осібною князівства по смерті Володимира, до повороту полоцьких князів з візантійського заслання, до князювання литовських князів і — до кінця політичної відрубності Полоцької землі, себто до уступлення Скиргайла й Свидригайла з Полоцька й Вітебська: поділ взагалі добрий, але випадало б його трохи ліпше умотивувати, вказати ліпше значіння сих граничних точок.

Можна пожалувати, що автор не застановився ближче над причинами, чому Полоцька земля зайняла якість виїмково-відрубне становище серед інших земель: автор лише констатує, що в літописі нема про те вказівок (с. 61), але на тім, розуміється, не кінець. Характеристика Всеслава* вийшла занадто панегірично і слабо оперта (с. 63). Політика його, боротьба з Ярославовичами і взагалі ціла ця цікава фігура історична зісталась невиясненою. Рівно ж необ'ясненою вийшла діяльність другої інтересної фігури — Гліба Всеславича* і взагалі ціла боротьба полоцької династії з київськими князями. Знову закінчення цієї — третьої глави може бути взірцем нещасливої стилізації, яку подибуємо часом у автора.

В історії німецького завоювання й панування литовських князів в Полоцькій землі автору можна закинути неознайомлення з працями німецькими до історії Ліфляндії й польськими — до історії В[еликого] кн[язівства] Литовського (напр., монографію Лятковського про Міндовга*, Смольки про відносини Кейстута і Ягайла*).

Не вдаючись в подробиці оповідання автора, перейду до огляду внутрішнього устрою. Взагалі він представлений досить правильно. Автор стоїть на принципі діархії і надає вічу головну ролю в управі. Можна пожалувати, що автор не застановився над впливом, який міг мати політичний розклад землі за Всеславичів на відносини віча полоцького до пригородів, а також над переїнами, що вийшли в становищі віча при переході полоцького стола до князів литовських: очевидно, відносини сих литовських князів з їх девізою: “Старини не рушати!” могли чи навіть мусили бути іншими в порівнянні з князями Володимирової династії, що виховалась в свідомості свого природженого, монопольного права князювати в своїх “отчинах” і мала ще в свіжій пам’яті пригнічення вічевої діяльності елементом князівсько-дружинним в період формування Руської держави. Не досить ясно представив автор також ролю віча в звичайній управі землі. Здається, що автор не признає ніякого спеціального кругу компетенції, а лише право контролі полагодження всякого роду справ в обставинах надзвичайних, але се треба було б виразніше представити; вічеве право суду, признане автором на с. 192, підлягає значному сумніву: коли князь боявсь з’явитись в Полоцьку по нещасливій битві, то, мабуть, сподівався вигнання, ще з грабуванням свого двору і дружини, а не суду: віче не судить князя, а зриває з ним, коли тратить довір’я до нього, і для того не потребує судової розправи; рівно ж згадки в торговельних умовах про суд “полочан” означають лише суд полоцький взагалі, в противність німецькому, а не вічевий спеціально.

До розправи додав автор реєстри і таблиці князів і мапу історичну; на остатній треба б пояснень до означень граничних і більше назв річок.

Закінчу свою замітку жаданням, щоб ся праця автора не була останньою в сфері давньої руської історії.

VII

По виданні розправ д[обродіїв] Голубовського і Данилевича цикл монографій по історії поодиноких земель наближається до кінця. Із земель сих тепер лише Турово-Пінська і Переяславська не мають спеціальних монографій*: історія першої до к[інця] XII в. увійшла яко частина в монографію М.Довнара-Запольського про землі кривичів і дреговичів, Переяславська — як частина етнографічної сіверянської території — в історію Сіверської землі; одначе спеціальні монографії були б доконче пожадані.

Але деякі з оброблених давніше земель вимагають зі зростом суми відомостей і з розвоєм вимагань наукових нового оброблення. Передовсім се треба сказати про історію Новгороду і Пскова: славна праця Костомарова, що мала так важне значіння в розвої історіографії давньої Русі взагалі, ані щодо матеріалу, який автор мав, ані щодо методу студії вже не відповідає потребам сучасної науки, а пізніші монографічні роботи (між ними головне місце займають розвідки Нікітського, оригінальні, але часом апіорні) не можуть заступити цілісної історії. Так само дуже потрібне нове оброблення історії Галицької Русі в часи до польського завоювання по давніх поважних на свій час працях Зубрицького і Шараневича.

Нарешті — все ще зістається незаповненою прогалиною історія Русі, що зісталась поза границями Руської держави, і тим особливо цікавої — Русі Угорської. Вище обговорена праця Філевича, як ми бачили, хоч ближче їй присвячена, не зробила властивого поступу в сій так мало обробленій справі. Сі дві задачі останні — оброблення історії Русі Галицької (з теперішньою Буковинською) і Угорської — передовсім тяжать на українцях галицьких; заінтересування Руссю Угорською, що виявилось в Галичині останніми часами, дає надію, що [на сей] раз уже ся справа вийде за межу загальних пригадувань і дезидерат і прийде до детального студіювання — на ґрунті.

двох до князя Володимира Мономаха, одного до волинського князя Ярослава Святополчича та «Повчання» на початок великого посту» (*Подскальски Г. Християнство. — С. 244–245, 290–291*).

с. 505 ... анонімне “Слово в суботу сыропустную”, що деякі подавали Климу — сучасні дослідники також не схильні приписувати цю пам'ятку Климу Смолятичу (*Подскальски Г. Християнство. — С. 164*).

... про кн[язя] Ігоря, забитого р. 1147 в Києві... — Ігор Ольгович невеликий проміжок часу був київським князем (30.VII.1146–13.VIII.1146 р.), 5 січня 1147 був порижений у ченці, а 19 вересня 1147 р. вбитий киянами, згодом канонізований.

с. 506 ... Давид княжив в Чернігові... — Давид Святославич був чернігівським князем у 1097–1123 рр.

с. 510 ... оповідання про князя Ростислава... — описана розмова князя Ростислава Мстиславича з печерським ігуменом Полікарпом відбулася незадовго до його смерті, що настала 14 березня 1167 р.

... Кирила Туровського... — (бл. 1130–1182) — вважають, що все його життя пройшло в м. Турові, де він певний час займав єпископську посаду (бл. 1169–1182 рр.).

с. 511 Зауважимо, що нема досі приступного видання Кирилових писань... — найповніше видання його творів див.: *Еремін І.П. Литературное наследие Кирилла Туровского // Труды Отдела древнерусской литературы. — Л., 1955–1958. — Т. XI–XV.*

Я.К

Нові розвідки з історії давньої Русі

Публікується за виданням: *Грушевський М. Нові розвідки з історії давньої Русі // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVIII. — Кн. IV. — С. 1–24. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Русі. — Львів, 1897. — Т. 2.*

с. 512 Автор першої з названих вгорі книжок... — Д.Я.Самоковасов після виходу рецензованої книжки видав ще такі дослідження: *Архивное дело в России. — М., 1902. — Т. 1–2; Могилы русской земли. — М., 1908; Могильные древности Северянской Черниговщины. — С. 1916.*

... теорія Арістотеля... — йдеться про твір Арістотеля “Політика”.

с. 513 ... Чичеріна... — мова йде про відомого російського юриста та філософа Б.Н.Чичеріна.

с. 514 ... як в оповіданні Ібн Фадлана про короля руського... — див. розділ XV у “Виймаках з жерел до історії України-Русі”.

... як перекази Юлія Цезаря і Тацита... — йдеться про твори “Записки про гальську війну” Юлія Цезаря та “Германія” Тацита.

... слова Лорана... — йдеться про Франсуа Лорана (Laurent) — бельгійського юриста та історика (1810–1887 рр.).

с. 515 ... професора Філевича... — І.П.Філевич (1856–1913 рр.) — професор Варшавського університету; після виходу рецензованої книжки опублікував монографію: *Обзор новейшего периода галицко-русской истории. 1772–1900. — М., 1902.*

с. 518 ... версію Никоновського кодексу важнішою від кодексів Іпатського і Лаврентіївського... — у складі Никоновського літопису наявний пізній список “Повісті временних літ”, в якому є звістки, відсутні в Іпатському та Лаврентіївському списках, але вірогідність їх досить сумнівна.

с. 519 ... проф. Сергеевича... — В.І.Сергеевич (1832–1910 рр.) — декан юридичного ф-ту (1888–1899 рр.) та ректор Петербурзького університету (1897–1899 рр.), лідер державної юридичної школи в Росії; у 1899 р. видав третій том “Русских юридических древностей”.

с. 522 ... вказівки проф. Голубинського — йдеться про його дослідження “История русской церкви”.

... белетрист д. Гавронський... — Ф.Равіта-Гавронський (1845–1930 рр.) — польський історик та письменник. Написав ряд монографій, присвячених українській тематиці:

“Historia ruchów hajdamackich” (1899–1901), “Bohdan Chmielnicki” (1908–1909), “Koza-
czyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej” (1923).

с. 523 ... *лише з праці Рulikовського і Радзимінського...* — йдеться про монографію: *Rulikowski E., Radziwiński Z.* Kniaziowie i szlachta. — Lwów, 1880.

... *моєю історією Київщини...* — див.: *Грушевський М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIII столетия. — К., 1891.

... *про софійські фрески — з Закревського...* — див.: *Закревский Н.В.* Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1–2.

с. 524 ... *д. Петро Голубовський...* — П.В.Голубовський (1857–1907 рр.) — професор Київського університету; окрім перерахованих М.Грушевським праць, він ще видав “Новые издания и исследования по древнейшему периоду русской истории” (К., 1906), “Критико-библиографический обзор трудов по древнейшему периоду русской истории” (К., 1907).

с. 526 ... *Йордана...* — у тексті, очевидно, друкарська помилка: Йорланда.

с. 527 ... *баламутні звістки Якимівської літописі...* — Іоакимівський літопис до наших днів не зберігся, окрім фрагментів, опублікованих в “Історії російській” В.Н.Татищева. Серед дослідників триває дискусія щодо їх вірогідності.

... *звістка архангелогородського літописця, дуже півного* — у сучасній науці поширена інша назва цього літопису — Устюжський; цей літопис укладений на початку XVI ст. (див. останню публікацію: Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. // Полное собрание русских летописей. — Л., 1982. — Т. XXXVII).

с. 530 ... *д. Данилевича* — В.Данилевич (1872–1935 рр.) — професор Київського університету; окрім рецензованої М.Грушевським праці, опублікував монографію: Археологічна минувшина Київщини. — К., 1925.

с. 531 *Характеристика Всеслава...* — Всеслав Брячиславич (1044–1101 рр.) — полоцький князь, короткий час був київським князем (14 вересня 1068—середина квітня 1069 р.).

... *Гліба Всеславича...* — мінський князь у 1101–1119 рр.

с. 532 ... *монографію Лятковського про Міндовга...* — див.: *Latkowski J.* Mendog, król litewski. — Kraków, 1892.

... *Смольки про відносини Кейстута і Ягайла...* — див.: *Smolka S.* Kiejstut i Jagiełło. — Kraków, 1889.

... *лише Турово-Пінська і Переяславська не мають спеціальних монографій...* — згодом були видані: *Грушевський А.* Очерки истории Туровского княжества. — К., 1902; *Ляскоронский В.* История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. — К., 1903.

Я.К.

Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в р. 1895.

Записка для загального збору р. 1896

Публікується за виданням: ЗНТШ. — 1896. — Т. X. — С. 5–12.

Ця записка є звітом М.Грушевського як редактора “Записок НТШ” про виконану роботу і своєрідним перспективним планом, який вчений намагався реалізувати в НТШ. У записці автор не обмежується повноваженнями редактора, яким він був з початку 1895 р., а торкається всіх напрямів діяльності Товариства. Таке право історик заслужив, будучи ініціатором і реалізатором багатьох наукових починань НТШ. Не випадково у тому ж 1896 р. М.Грушевського обрали почесним членом Товариства, а тодішній його голова Олександр Барвінський назвав його “головним керманічем наукової роботи в нашій товаристві” (Загальні збори Наукового товариства ім. Шевченка // Записки НТШ. — 1896. — Т. XII. — С. 5; *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. — Мюнхен, 1970. — С. 12).

с. 534 *Ферії* — свята.

... *“Правничий часописі”...* — “Часопись правнича”. Місячник для теорії і практики (під такою назвою з’явився перший номер часопису 1 квітня 1889 р.) — правничий журнал,

З М І С Т

<i>Я.Дашкевич</i> . Михайло Грушевський наприкінці ХІХ ст.	I
<i>М.Капраль</i> . Від упорядника	XIV
Розділ I. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ, ПЕРЕДМОВИ	1
Виймки з жерел до історії України-Руси: до половини ХІ віку	3
Опись Львівського замку р. 1495	144
Метрика Самбірська. Подробиці з історії відносин релігійних	154
Кілька духовних віршів з Галичини	161
Співаник з початку ХVІІІ в.	175
Описі Ратенського староства з 1500—1512 рр.	259
До історії “руського обряду” в старій Польщі	292
До історії “руського обряду” в давній Польщі	294
До питання про правно-державне становище київських князів ХV в.	301
Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр.	305
Кілька документів з життя Забузької Русі ХVІ в.	333
Передмова [до т. I “Етнографічного збірника”]	343
Передмова [до т. II “Етнографічного збірника”]	345
[Передмова до т. ХІХ “Руської історичної бібліотеки”]	347
[Передмова до т. ХХ “Руської історичної бібліотеки”]	349
Передне слово [до т. ХХХІ—ХХХІІ “Записок НТШ”]	352
Передне слово [до т. ХХХV—ХХХVІ “Записок НТШ”]	355
Вступне слово редакції [до т. VІІ “Руської історичної бібліотеки”]	356
Розділ II. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ	357
Молотівське срібло	359
Молотівське срібло. Археологічна замітка	361
Печатка м[итрополита] Константина з Звенигорода	367
Похоронне поле в с. Чехах (археологічна розвідка)	369
Звенигород Галицький (історично-археологічна розвідка)	389
Печатка з Ступниці під Самбором	414
Розділ III. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	417
Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка	419
Галицьке боярство ХІІ—ХІІІ в.	435
Анти (“Антаи, Antes). Уривок з “Історії України-Руси”	452
Анти. Реферат	465
Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз	466
Портрет Хмельницького з вид[ання] 1683 р. (До портрета)	490
Чи було між руськими племенами плем'я хорватів? Реферат	492

Розділ IV. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ	493
Нововидані пам'ятки давнього письменства руського	495
Нові розвідки з історії давньої Руси	512
Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896	534
Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 рр. Записка для загального збору 1898 р.	542
Наукове Товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р.	550
Примітки до історії козащини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні	558
Розділ V. НЕКРОЛОГИ	569
Пантелеймон Куліш [Некрологічна звістка]	571
Петро Лебединцев — Іван Малишевський (Некролог)	572
В.Васілевський (Некролог)	574
Посмертні згадки (А.Скальковський, Е.Кунік, В.Ястребов)	575
Микола Гулак. Посмертні згадки	577
Е.Рудіковський — В.Луцкевич (Некрологічна згадка)	580
КОМЕНТАРІ	582
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	644
ПОКАЖЧИК	654

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 6

Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)"

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>Л.Гринчишин</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 03.06.2004. Підп. до друку 11.11.2004. Формат 70x100¹/₁₆.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 54,82. Умовн. фарбовідб. 55,22.
Обл.-вид. арк. 44,98. Додатк. накл. 2000 прим. Свідоцтво держ. реєстру:
серія ДК № 22. Вид. № 03. Зам. 529-4.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ" 79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 6: Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)". — 2004. —
696 с.

ISBN 966-603-223-6; 966-603-367-4 (т. 6).

Шостий том зібрання праць М.Грушевського є другим томом серії "Історичні студії та розвідки" і охоплює період 1895–1900 рр. У ньому вміщені публікації документів, джерелознавчі розвідки і передмови, історичні статті та науково-інформаційні матеріали.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-223-6

ISBN 966-603-367-4 (т. 6)